

- 341 [in English].
- Semychenko, V.A. (2004). *Psykhohohiya pedahohichnoyi diyal'nosti [Psychology of pedagogical activity]: navchal'nyy posibnyk*. Kyiv: Vyshcha shkola [in Ukrainian].
- Sorokosz, I. (nd). *Edukacja doroslych w perspektywie motywacji* [in Polish].
- Sysoyeva, S.O. (2011). *Interaktyvni tekhnolohiyi navchannya doroslykh [Interactive technologies for teaching adults]: navchal'no-metodychnyy posibnyk*. Kyiv: VD «ЕКМО» [in Ukrainian].
- Voytko, V.I. (red.). (1982). *Psykhohohichnyy slovnyk [Psychological dictionary]*. Kyiv: Vyshcha shkola [in Ukrainian].
- Vroom, V.H. (1964). *Work and motivation*. New York: Wiley [in English].
- Williams, M. & Burden, R. (1997). *Psychology for Language Teachers: A Social Constructivist Approach*. Cambridge: Cambridge University Press [in English].
- Wlodkowski, R.J. (2008). *Enhancing adult motivation to learn: A comprehensive guide for teaching all adults* (3rd ed.). San Francisco: Jossey-Bass [in English].

УДК 374.7

DOI: [https://doi.org/10.35387/od.2\(24\).2023.25-35](https://doi.org/10.35387/od.2(24).2023.25-35)

Аніщенко Олена Валеріївна – доктор педагогічних наук, професор, завідувач відділу андрагогіки Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України

Anishchenko Olena – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Head of the Andragogy Department of the Ivan Ziaziun Institute of Pedagogical and Adult Education of the NAES of Ukraine

ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0002-6145-2321>
E-mail: anishchenko_olena@ukr.net

ОСВІТА ДОРΟΣЛИХ І РОЗВИТОК ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Анотація. В оглядовій статті обґрунтовано актуальність освіти дорослих як важливого ресурсу розвитку громадянського суспільства в Україні. Зазначено, що громадянське суспільство є посередником між приватною сферою життя людей і державою та об'єднує розмаїття формальних і неформальних організацій. Охарактеризовано громадянське суспільство як комплексний соціокультурний і суспільно-політичний феномен. Акцентовано увагу на важливості ролі освіти дорослих у подоланні соціальних, духовних, політичних, економічних та інших криз. Наголошено, що освіта дорослих як складник ціложиттєвого навчання є фундаментальним правом людини і суспільним благом, що відіграє ключову роль щодо сприяння освітній, соціальній, економічній та екологічній справедливості, демократичній участі, утвердженню громадянських цінностей, подоланню нерівності тощо. Доведено важливість ролі громадянської

освіти дорослих у сприянні усвідомленню цільовою групою механізмів функціонування суспільного життя, формуванню стійких демократичних цінностей тощо. Обґрунтовано доцільність тлумачення освіти дорослих як соціальної підсистеми, що має свою структуру. Виокремлено основні складники означеної підсистеми: заклади освіти як соціально зорієнтовані організації, суб'єкти соціальної взаємодії (здобувачі освіти, педагогічний персонал), освітній процес як вид соціокультурної діяльності, ефективність якого забезпечується оптимальним освітнім середовищем. Наголошено, що освіта дорослих пов'язана з усіма сферами суспільного життя, і цей зв'язок реалізується безпосередньо через особистість, залучену до економічних, політичних, духовних та інших соціальних зв'язків. Обґрунтовано висновок про те, що освіта дорослих, ціложиттєве навчання є невід'ємними складниками суспільної життєдіяльності й важливими показниками ефективності функціонування суспільства.

Ключові слова: освіта дорослих; неформальна освіта дорослих; громадянська освіта дорослих; громадянське суспільство; освіта впродовж життя.

Anishchenko Olena

ADULT EDUCATION AND DEVELOPMENT OF CIVIL SOCIETY IN UKRAINE

Abstract. The review article substantiates the urgency of adult education as an important resource for the civil society development in Ukraine. It is noted that civil society is an intermediary between the private sphere of people's lives and the state and unites a variety of formal and informal organizations. The author characterizes civil society as a complex socio-cultural and socio-political phenomenon. The importance of the role of adult education in overcoming social, spiritual, political, economic and other crises is emphasized. It is emphasized that adult education as a component of lifelong learning is a fundamental human right and a public weal that plays a key role in promoting educational, social, economic and environmental justice, democratic participation, civic values, overcoming inequality, etc. The importance of the role of adult civic education in promoting the target group's awareness of the mechanisms of public life, the formation of sustainable democratic values, etc. is proved. The expediency of interpreting adult education as a social subsystem with its own structure is substantiated. The main components of this subsystem are highlighted: educational institutions as socially oriented organizations, subjects of social interaction (students, teaching staff), the educational process as a type of socio-cultural activity, the effectiveness of which is ensured by an optimal educational environment. It is emphasized that adult education is connected with all spheres of public life, and this connection is realized directly through the individual involved in economic, political, spiritual and other social relations. The conclusion is made that adult education and lifelong learning are

integral components of social life and important indicators of the effectiveness of society.

Key words: *adult education; non-formal adult education; adult civic education; civil society; lifelong learning.*

Постановка проблеми, її актуальність. Освіта дорослих є однією з важливих соціальних гарантій і складників розвитку людського капіталу. На сучасному етапі розвитку суспільства освіта дорослих усвідомлюється як важливий чинник суспільного поступу, що сприяє забезпеченню конкурентоспроможності держави та її громадян, а розвиток і поширення неформальної освіти дорослих як складової освіти впродовж життя набуває ознак освітньої тенденції в Україні та зарубіжжі. В Україні на рівні держави визнано, що «саме якісний розвиток людського капіталу є основою зростання національної економіки та зміцнення конкурентних позицій України у світі» (Розвиток людського капіталу). За О. Гізело (2015), вузьке розуміння людського капіталу пов'язано з людиною – носієм знань, ключовим чинником розвитку суспільства та економічного зростання. У широкому розумінні йдеться про включеність до людського капіталу не лише фахівців, знань, науки, виховання, а й «інструментів інтелектуальної праці та середовища функціонування людського капіталу в частині виконання ним своїх виробничих функцій» (Гізело, 2015).

Важливо також наголосити, що у Законі України «Про національну безпеку України» (2018) з-поміж фундаментальних національних інтересів України зокрема виокремлено сталий розвиток національної економіки, громадянського суспільства і держави для забезпечення зростання рівня та якості життя населення. Зазначене вище актуалізує необхідність плекання «критичних, свідомих та інноваційних громадян» (Manifesto for Adult Learning in the 21st century, 2019). На нашу думку, без сумнівів, саме освіта і навчання дорослих як складники ціложиттєвого навчання мають сприяти сталому розвитку суспільства шляхом формування компетентнісного потенціалу людини впродовж життя, а також громад і регіонів, що навчаються.

В Україні освіта дорослих поступово перетворюється на вагому підсистему національної системи освіти, про що свідчить масштабність і специфіка андрагогічної проблематики у науковій та освітній сферах. Особливої актуальності набувають принципи, закономірності, умови і механізми, а також форми, методи формування й розвитку у громадян якостей суб'єктів громадянської, соціально-економічної, правової, політичної, соціально-культурної та інших сфер діяльності. У зв'язку з цим актуалізувалася нагальність розширення сфери освітніх послуг, які надаються дорослому населенню, проведення спеціальних досліджень, здійснення комплексного аналізу ринку освітніх послуг тощо.

Аналіз актуальних досліджень і публікацій. Українська національна і громадянська ідентичності стали предметом наукових пошуків Т. Бевз, М. Боришевського, П. Горностая, І. Петровської, О. Пометун, О. Швачко та ін. Різні аспекти розвитку громадянської освіти, громадянської компетентності молоді та дорослих відображено у публікаціях О. Дуліної, М. Єщенко, О. Желіби, К. Журби, Т. Кравчинської, А. Крупника, Ю. Петрушенка, О. Стасіва, В. Шахрай та ін. Проблеми формування громадянського суспільства в Україні досліджують, Г. Васильєв, В. Воднік, О. Волянська, Л. Герасіна, В. Гришко, В. Зимогляд, Ю. Золотарьова, І. Міщук, Г. Клімова, Н. Осипова, І. Підкуркова, В. Погрібна, І. Поліщук, О. Сахань, О. Скрипнюк, В. Степаненко, М. Требін, В. Цимбалюк Ю. Шемшученко та ін.

Мета статті – проаналізувати сутнісні аспекти освіти дорослих як важливого ресурсу розвитку громадянського суспільства в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. У третьому тисячолітті «світовими лідерами стають країни, які навчилися краще за інших використовувати знання, вміння, компетенції людей, їх здатності до подальшого навчання – усе те, що охоплюється категорією «людський капітал» (Розвиток людського капіталу: на шляху до якісних реформ, 2018). Важливо усвідомлювати, що соціально-економічний поступ країни залежить саме від людського капіталу, на рівень розвитку якого впливає навчання впродовж життя (Прийма, Юань, Аніщенко, 2017).

На наше переконання, освіта дорослих є важливим ресурсом розвитку громадянського суспільства. Громадянське суспільство тлумачиться як сфера соціального життя, в якій люди взаємодіють самостійно й автономно щодо держави. Важливо наголосити, що громадянське суспільство відрізняється від суспільства загалом тим, що залучає громадян до колективних дій у суспільній сфері для вираження своїх інтересів, ідей, обміну інформацією, досягнення спільної мети, висування вимог до держави і закликів до відповідальності офіційних осіб. Таке суспільство є посередником між приватною сферою життя людей та державою та об'єднує розмаїття формальних і неформальних організацій (Аніщенко, 2015).

Як свідчить аналіз наукових джерел, громадянське суспільство являє собою комплексний соціокультурний і суспільно-політичний феномен, який включає наявність і розвиненість:

- соціальних інститутів (незалежні медіа; громадська думка; добровільні асоціації та об'єднання громадян; структурована та інституалізована політична опозиція; системи зовнішнього громадського контролю за владою на всіх рівнях, парламентські та громадські аудиторсько-контрольні комісії; правозахисні організації тощо) (функціонування інститутів громадянського суспільства є важливою ознакою

сталості громадянського суспільства, оскільки через них громадяни і суспільні групи забезпечують самоорганізацію, представництво, реалізацію і захист прав та інтересів) (Національна стратегія розвитку громадянського суспільства на 2021-2026 роки, 2021);

- соціальних практик (громадська активність громадян; громадські рухи; ініціативні групи; громадянська залученість до добровільних громадських, у т.ч. і неформалізованих, об'єднань; поінформованість; правова культура та вміння застосовувати правозахисну та судову систему; любювання суспільно-значимих ініціатив тощо);

- суспільних цінностей і чеснот (плюралізм, толерантність, довіра до громадян і соціальних інститутів, здатність до компромісів без втрати гідності, самоповага, ввічливість, громадська солідарність і взаємодопомога та ін.) (Степаненко, 2001).

Акцентуємо увагу на тому, що освіту дорослих можна розглядати як соціальну підсистему, що має свою структуру. Серед її основних складників можна виокремити заклади освіти як соціально зорієнтовані організації, суб'єкти соціальної взаємодії (учні / слухачі й андрагоги), освітній процес як вид соціокультурної діяльності, ефективність якого забезпечується оптимальним освітнім середовищем тощо. Водночас освіта дорослих пов'язана з усіма сферами суспільного життя. Такий зв'язок реалізується безпосередньо через особистість, залучену до економічних, політичних, духовних та інших соціальних зв'язків. Слід зауважити, що якщо різні сфери і галузі господарства виробляють певну матеріальну й духовну продукцію, а також послуги для людини, то система освіти дорослих «творить» власне людину через вплив на її інтелектуальний, етичний, естетичний і фізичний розвиток (Аніщенко, 2015).

І навчання впродовж життя, й освіта дорослих є невід'ємними складниками суспільної життєдіяльності й важливими показниками ефективності функціонування суспільства. У цьому контексті серед критеріїв оцінки її ефективності має бути якість і корисність навчання. Освіта дорослих покликана сприяти особистісно-професійному розвитку різних категорій дорослого населення, підвищенню ефективності їх життєдіяльності, що зумовлює необхідність врахування широкого спектру наукових та інших підходів, якими передбачено вивчення особистості у контексті її життєвих можливостей, вищих цілей і смислів життя, а також інноваційного потенціалу, який сприяє розвитку професійної мобільності, стресо- й життєстійкості дорослих.

Зазначимо, що збалансоване суспільство уособлює суспільство знань. Аналіз проекту «Стратегія сталого розвитку України до 2030 року» (2018) (Стратегія сталого розвитку України до 2030 року (проект), 2018) уможливорює висновок про те, що для розв'язання численних проблем

розвитку будуть потрібні нові знання, уміння та компетентності, необхідні для глибокого розуміння складних проблем і вирішення взаємопов'язаних питань суспільного життя. Це зумовлює необхідність залучення закладів формальної і неформальної освіти, інститутів НАН України і галузевих академій наук, інших науково-дослідних, інформаційно-аналітичних центрів, організацій до вивчення та обґрунтування шляхів розв'язання нагальних проблем, зокрема у соціальній, освітній та науковій сферах.

Слід додати, що в умовах розвитку глобалізаційних процесів постає питання щодо забезпечення самореалізації дорослих у контексті формування конкурентоздатної особистості фахівця з інноваційним потенціалом. У зв'язку з цим в Україні особливо важливого значення набуває безперервний процес інтеграції усіх зацікавлених сторін і громадських інститутів на основі взаємовигідної співпраці з метою розвитку освіти для різних категорій дорослих, а у подальшому – створення доступної, ефективної, результативної освітньої інфраструктури регіонів, реалізації концепцій розвитку різних областей як регіонів, що навчаються (Прийма, 2015). У контексті зазначеного важливим є вивчення досвіду зарубіжних, і зокрема європейських країн, в яких успішно впроваджуються концепції регіонів, що навчаються як вагомий складник політики розбудови активного громадянського суспільства й соціальної інтеграції.

Відповідно до проекту Постанови Верховної ради України «Рекомендації парламентських слухань на тему: «Збалансований розвиток людського капіталу в Україні: завдання освіти і науки» (2019), у сфері освіти дорослих ключовими проблемами є відсутність цілісної системи освіти дорослих, яка дозволила б реалізувати концепцію освіти упродовж життя, та нормативно-правового забезпечення розвитку національної освіти дорослих. З метою її розв'язання авторами зазначеного документу (Постанова Верховної ради України, 2019) було запропоновано розробити проект Закону України «Про освіту дорослих», у якому визначити, зокрема механізми визнання кваліфікацій, здобутих шляхом неформальної та інформальної освіти (прийнято у 2023 р.) (Верховна Рада України прийняла законопроект про освіту дорослих, 2023); розвивати освіту дорослих як цілісну систему, що відтворює гарантії і права кожного громадянина країни на неперервну освіту впродовж життя; створити умови для організації освіти дорослих і зорієнтувати її на загальнолюдські цінності, ідеали гуманізму; гармонізувати інтереси особистості й суспільства, а також зробити її доступною для усіх верств населення; створити об'єктивні умови для максимального розвитку особистості, реалізації усіх особистісних потенційних можливостей, що сприятиме як її адаптації до мінливих соціально-економічних умов, так і соціальній захищеності дорослої людини; визначити статус викладацького персоналу для освіти дорослих; створити інформаційно-комунікаційний

простір освіти дорослих тощо.

На нашу думку, у цитованому документі доцільно було б відобразити такі ключові проблеми у сфері освіти дорослих в Україні: відсутність усвідомлення на рівні держави, регіонів, громад важливості ролі освіти дорослих як складової освіти впродовж життя у розвитку сучасного суспільства в Україні; недостатність нормативно-правового забезпечення освіти дорослих; стихійність розвитку неформальної освіти дорослих; ситуативність (або й відсутність) міжвідомчої взаємодії у сфері освіти дорослих; відсутність систем професійної підготовки педагогічного персоналу для сфери освіти дорослих (андрагогів) і підвищення їх кваліфікації в умовах формальної і неформальної освіти.

З метою їх вирішення вартувало б сприяти збільшенню обсягів інвестицій у розвиток людського капіталу; розробити Концепцію та Національну програму освіти впродовж життя в Україні, в яких передбачити розроблення й запровадження дієвих механізмів реалізації державної політики у галузі формальної, неформальної (загальної і професійної), інформальної освіти дорослих; запровадити регіональний і загальнодержавний моніторинг культурно-освітніх потреб різних категорій дорослих; сприяти забезпеченню державної підтримки програм і проєктів у галузі освіти дорослих, особливо закладів освіти та культури, які опікуються неформальною освітою; залучити громадськість до процесу розроблення державної освітньої політики, до визначення переліків соціальних та інших суспільно значущих послуг; розробити правові та економічні засади розширення практики соціального партнерства; сприяти включенню питань, пов'язаних із правами людини, до національних нормативно-правових документів, а також їх урахуванню у демократичних процедурах прийняття рішень; розробити механізми запровадження професійної підготовки андрагогів як окремого напрямку підготовки фахівців у галузі освіти дорослих на рівні спеціалізації, а також державний освітній стандарт вищої освіти за спеціальністю «Андрогог», галузеві стандарти для напрямку «освіта дорослих» із урахуванням специфіки педагогічних і непедагогічних спеціальностей; розробити програми підвищення кваліфікації андрагогів в умовах формальної і неформальної освіти тощо.

Важливо також стимулювати наукові дослідження щодо розвитку громадянського суспільства, особистісного й професійного розвитку фахівців, особливостей розвитку освіти дорослих, громад і регіонів, що навчаються; доцільно сприяти розробленню та впровадженню регіональних стратегій і програм розвитку освіти впродовж життя, а також місцевих стратегій і програм розвитку формальної і неформальної освіти дорослих у територіальних громадах; створювати умови для розвитку місцевих ініціатив, залучення громадськості до процесу управління для забезпечення

ефективної взаємодії між закладами формальної і неформальної освіти дорослих і ринком праці. Необхідно сприяти розвитку неформальної освіти дорослих на базі закладів вищої освіти, зокрема, шляхом створення центрів освіти для різних категорій дорослих, академій та університетів третього віку тощо; підтримувати і поширювати успішний досвід закладів вищої освіти, громадських організацій щодо розробки і впровадження інноваційних освітніх програм для підготовки андрагогів у закладах формальної і неформальної освіти; сприяти запровадженню у закладах вищої освіти навчальних курсів, окремих змістових модулів щодо розвитку громадянського суспільства, а також розширенню змісту й форматів освітніх програм для дорослих шляхом включення до них змістових модулів, спрямованих на розвиток громадянських компетенцій молоді та дорослих, залучення до діяльності недержавних громадських організацій.

Вважаємо за доцільне підкреслити, що в умовах повномасштабної війни росії проти України пріоритетного значення набуває організація навчання учасників бойових дій та осіб з інвалідністю внаслідок війни (доцільно було б відобразити освітній аспект у проєкті «Стратегії формування системи переходу від військової служби до цивільного життя на період 2032 року» (Проєкт розпорядження Кабінету Міністрів України, 2023), внутрішньо переміщених осіб та інших вразливих категорій дорослих. Погоджуємося з пропозиціями А. Крупника, О. Дуліної (2021) щодо нагальності сприяння упровадженню практико орієнтованої безперервної громадянської освіти дорослих шляхом створення умов для навчання через дію з подальшим використанням набутих знань і навичок безпосередньо у громаді, доцільності створення тематичних дискусійних платформ, форумів, експертних семінарів-обговорень задля забезпечення діалогу між громадянами і політиками, запобігання аполітичності громадян тощо.

Насамкінець зазначимо, що освіта дорослих як складник ціложиттєвого навчання є фундаментальним правом людини і суспільним благом, що відіграє ключову роль щодо сприяння освітній, соціальній, економічній та екологічній справедливості, демократичній участі, утвердженню громадянських цінностей (наприклад, солідарності) та зменшенню широко поширеної нерівності (The crucial role of civil society in adult learning and education, 2018). Без сумніву, зміцненню громадянського суспільства в Україні, зростанню стійкості та згуртованості громадян може сприяти їх впевненість у тому, що держава виправдає їхні сподівання. За результатами соціологічних досліджень, проведених у 2023 р. в Україні (Литвиненко, 2023), наші громадяни хотіли б бачити її «вільною та демократичною, з високим рівнем громадянських свобод, ефективною системою управління, розвинутою економікою, потужним військово-промисловим комплексом, сучасною армією ...», країною «гарантування

основних конституційних прав, пов'язаних із соціальним характером держави, подолання корупції і забезпечення соціальної справедливості».

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, утвердження громадянського суспільства є гарантією демократичного розвитку України. Вкрай важливо докладати максимум зусиль для поширення громадянської освіти дорослих. Передусім йдеться про впровадження цілісних навчальних програм, а також їх окремих компонентів, які мають розроблятися та впроваджуватися з урахуванням особливостей і потреб різних категорій дорослого населення, закономірностей і механізмів розвитку людини на етапі її зрілості. Саме на громадянську освіту покладено сприяння формуванню демократичних цінностей, усвідомленню здобувачами освіти механізмів функціонування суспільного життя у різних вимірах тощо.

У контексті розвитку громадянського суспільства з-поміж пріоритетів професіоналізації освіти дорослих виокремлюємо такі: розвиток медіаграмотності, навичок критичного мислення цільової групи як запоруки розвитку незалежного суспільства; посилення уваги до вирішення проблем, пов'язаних із навчанням громадян у сфері прийняття державних стратегічних рішень, формування державної політики; підтримка інформаційних ресурсів, що сприяють розвитку громадянської компетентності та критичного мислення тощо. На часі – розроблення дієвого (а не формального, для звітності) Національного плану дій, спрямованого на підтримку громадянської освіти дітей, молоді та дорослих в умовах російсько-української війни та з фокусом на прогностичне обґрунтування її ролі у повоєнному відновленні країни. У документі має бути передбачено врахування можливостей формальної, неформальної та інформальної освіти, а також потенціалу міжсекторального й міжвідомчого співробітництва.

Вивчення європейського досвіду громадянської (політичної) освіти дорослих та її впливу на розвиток громадянського суспільства виокремлюємо як перспективний напрям *подальших наукових досліджень*.

Список використаних джерел

- Аніщенко, О. (2015). Освіта дорослих як ресурс розвитку громадянського суспільства в Україні. Європейський Союз – Україна: освіта дорослих: збірник матеріалів Форуму до Міжнародних днів освіти дорослих в Україні (м. Київ, 4-6 листопада 2014 р.) [колектив авторів]. К.; Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 42-44. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/106515/>
- Верховна Рада України прийняла законопроект про освіту дорослих. (2023, 12 січня). Прес-служба Апарату Верховної Ради України. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/232071.html>
- Гізело, О.І. (2015). Інвестиції в людський капітал як умова соціального розвитку України. Ринок праці та зайнятість населення, 1, 11-14.
- Закон України «Про національну безпеку України». (2018, 21 червня,

- № 2469-VIII). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>
- Литвиненко, О.М. (2023). Рівень стійкості та згуртованості громадян України (за результатами соціологічних досліджень). URL: <https://niss.gov.ua/news/statti/riven-stiystosti-ta-zhurtovanosti-hromadyan-ukrayiny-za-rezultatamy-sotsiologichnykh>
- Національна стратегія розвитку громадянського суспільства на 2021-2026 роки. (2021). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#Text>
- Постанова Верховної ради України. (2019). Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Збалансований розвиток людського капіталу в Україні: завдання освіти і науки». Проект. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/DH7YU00A?an=3>
- Прийма, С.М. (2015). Концепція регіону, що навчається (Запорізька область). Мелітополь: МДПУ ім. Б.Хмельницького, 24. URL: <http://eprints.mdpu.org.ua/id/eprint/1423/1/29.pdf>
- Прийма, С., Юань, Д., Аніщенко, О., Петрушенко, Ю. (2017). Моніторинг освіти впродовж життя в реалізації регіональної освітньої політики в Україні. Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Серія: педагогіка, 2 (19), 172. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/710536/>
- Проект розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії формування системи переходу від військової служби до цивільного життя на період 2032 року». (2023, 27 червня). URL: <https://mva.gov.ua/ua/npa/proyekt-rozporядzhennya-kabinetu-ministriv-ukrayini-pro-shvalennya-strategiyi-formuvannya-sistemi-perehodu-vid-vijskovoyi-sluzhbi-do-civilnogo-zhittya-na-period-2032-roku>
- Розвиток людського капіталу. URL: <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/reformi/rozvitok-lyudskogo-kapitalu>
- Розвиток людського капіталу: на шляху до якісних реформ. (2018). Центр Разумкова. Київ: Заповіт. URL: http://razumkov.org.ua/uploads/article/2018_LUD_KAPITAL.pdf
- Степаненко, В. (2001). Українське суспільство: 10 років незалежності; за ред. В. Ворони. Київ: ІС НАН України, 169-183.
- Стратегія сталого розвитку України до 2030 року (проект). (2018). URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=64508&pf35401=462260>
- Manifesto for Adult Learning in the 21st century: The Power and Joy of Learning. (2019). URL: http://www.uaod.org.ua/data/EAEA/eaee_manifesto_final_web_version_290319.pdf
- The crucial role of civil society in adult learning and education. (2018). URL: <https://epale.ec.europa.eu/en/blog/crucial-role-civil-society-adult-learning-and-education>

References (translated and transliterated)

- Anishchenko, O. (2015). *Osvita doroslykh yak resurs rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini [Adult education as a resource for the development of civil society in Ukraine]*. Yevropeyskyi Soiuz – Ukraina: osvita doroslykh:

- zbirnyk materialiv Forumu do Mizhnarodnykh dnev osvity doroslykh v Ukraini (m. Kyiv, 4-6 lystopada 2014 r.) [kolektyv avtoriv]. K.; Nizhyn: Vydavets PP Lysenko M.M, 42-44 [in Ukrainian].
- Verkhovna Rada Ukrainy pryiniala zakonoproekt pro osvitu doroslykh [The Supreme Council of Ukraine adopted a bill on adult education]. (2023). Pres-sluzhba Aparatu Verkhovnoi Rady Ukrainy [in Ukrainian].
- Hizelo, O.I. (2015). Investytzii v liudskyi kapital yak umova sotsialnoho rozvytku Ukrainy [Investments in human capital as a condition for social development of Ukraine]. Rynok pratsi ta zainiatist naselennia, 1, 11-14 [in Ukrainian].
- Zakon Ukrainy «Pro natsionalnu bezpeku Ukrainy» [Law of Ukraine «On National Security of Ukraine»]. (2018) [in Ukrainian].
- Lytvynenko, O.M. (2023). Riven stiikosti ta zghurtovanosti hromadian Ukrainy (za rezultatamy sotsiologichnykh doslidzhen) [The level of resilience and cohesion of Ukrainian citizens (based on the results of sociological research)] [in Ukrainian].
- Natsionalna stratehiia rozvytku hromadianskoho suspilstva na 2021-2026 roky [National Strategy for the Development of Civil Society for 2021-2026]. (2021) [in Ukrainian].
- Postanova Verkhovnoi rady Ukrainy. (2019). Pro Rekomendatsii parlamentskykh slukhan na temu: «Zbalansovanyi rozvytok liudskoho kapitalu v Ukraini: zavdannia osvity i nauky». Proekt [On Recommendations of the parliamentary committees] [in Ukrainian].
- Pryima, S.M. (2015). Kontseptsiiia rehionu, shcho navchaietsia (Zaporizka oblast) [The concept of a learning region (Zaporizhzhia region)]. Melitopol: MDPU im. B.Khmelnyskoho, 24 [in Ukrainian].
- Pryima, S., Yuan, D., Anishchenko, O., Petrushenko, Yu. (2017). Monitorynh osvity vprodovzh zhyttia v realizatsii rehionalnoi osvitnoi polityky v Ukraini [Monitoring of lifelong learning in the realization of regional educational policy in Ukraine]. Naukovyi visnyk Melitopolskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu. Seriia: pedahohika, 2 (19), 172 [in Ukrainian].
- Proiekt rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy «Pro skhvalennia Stratehii formuvannia systemy perekhodu vid viiskovoi sluzhby do tsyvilnoho zhyttia na period 2032 roku» [«On Approval of the Strategy for the Formation of the System of Transition from Military Service to Civilian Life for the Period of 2032»]. (2023, 27 chervnia) [in Ukrainian].
- Rozvytok liudskoho kapitalu [Human capital development]. URL: <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/reformi/rozvitok-lyudskogo-kapitalu> [in Ukrainian].
- Rozvytok liudskoho kapitalu: na shliakhu do yakisnykh reform. (2018). Tsentr Razumkova [Human Capital Development: Toward Quality Reforms]. K.: Zapovit [in Ukrainian].
- Stepanenko, V. (2001). Ukrainske suspilstvo: 10 rokiv nezalezhnosti [Ukrainian society: 10 years of independence]; za red. V. Vorony. Kyiv: IS NAN Ukrainy, 169-183 [in Ukrainian].
- Stratehiia staloho rozvytku Ukrainy do 2030 roku (proekt). (2018) [] [in Ukrainian].
- Manifesto for Adult Learning in the 21st century: The Power and Joy of Learning. (2019) [in English].
- The crucial role of civil society in adult learning and education. (2018) [in English].